

...Omgang met het verleden; . . . . .

hoofdpijnen van het historisch geografisch onderzoek

PROF. DR. J.A.J. VERVLOET

Rede bij het afscheid als bijzonder hoogleraar in
de historische geografie van het Nederlandse Landschap
aan Wageningen University op 14 april 2011

WAGENINGEN UNIVERSITY

WAGENINGEN UR

Omgang met het verleden;

hoofdlijnen van het historisch geografisch onderzoek

PROF.DRS. J.A. J. VERVLOET

Rede bij het afscheid als bijzonder hoogleraar in
de historische geografie van het Nederlandse Landschap
aan Wageningen University op 14 april 2011

WAGENINGEN UNIVERSITY

WAGENINGEN **UR**

ISBN 978-90-8585-889-8

• • •

2

Prof. drs. J.A.J. Vervloet Omgang met het verleden; hoofdlijnen van het historisch geografisch onderzoek

Omgang met het verleden;

hoofdpijnen van het historisch geografisch onderzoek

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

Bij een afscheid behoort reflectie: over wat er in het verleden is gebeurd, over waar we ons op dit moment bevinden en over hoe het er in de toekomst uit zou kunnen zien of idealiter uit zou moeten zien.

Omdat ik veronderstel dat de reikwijdte en het arbeidsveld van de historische geografie niet bij iedere hier aanwezige persoon helder voor ogen staat, wil ik beginnen met een historisch overzicht van de ontwikkeling die mijn vakgebied heeft doorgemaakt. Het zal dan hopelijk duidelijk worden dat dit, qua bemensing, heel kleine vakgebied door de tijd heen erg veel is gaan omvatten. In feite is er sprake van verschillende vormen van historische geografie die heel verschillende eisen aan hun beoefenaren stellen. Dat wil zeggen dat we werken met een grote variatie aan theorieën en gebruik maken van zeer uiteenlopende methoden en technieken. Het zal blijken dat ‘de historische geografie’ eigenlijk niet bestaat. Het is een verzamelbegrip voor werkzaamheden van mensen die zich soms historisch geograaf noemen maar soms ook lokaal historicus, historisch ecooloog, middeleeuws archeoloog, bodemkundige of nog wat anders. Mijn leermeester de hoogleraar Heslinga duidde de historische geografie niet voor niets aan als een ‘land zonder grenzen’ (Heslinga, 1982).

Voor het verklaren van het ontstaan van deze diversiteit is het nodig om terug te gaan naar de wortels, te beginnen in de zeventiende eeuw. Daarvandaan gaan we via de negentiende eeuw proberen voorzichtige stapjes te maken naar de twintigste

eeuw en later. Uit dit overzicht zal onder meer naar voren komen dat, in Nederland en in het bijzonder in Wageningen, het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw zich kenmerkte door een belangrijk omslagpunt. Toen kwam de historische geografie namelijk in de ban van de toepassing te verkeren. Het vak ging op de cultuurhistorische toer, dat wil zeggen dat zij een rol ging spelen als leverancier van kennis voor planners en landinrichters. In die rol werd ze uitgedaagd om deel te nemen aan het debat over de toekomst van onze landschappen. Overheden vroegen om een oordeel over de cultuurhistorische betekenis van de gebieden die onder hun verantwoording vielen. Historisch geografen gingen zich buigen over de vraag welke landschappelijke verschijnselen de moeite waard waren en behouden moesten blijven en welke niet. Inventarisatie en waardering leken sindsdien haast de kern van de historisch geografische bedrijvigheid uit te maken.

Deze nieuwe oriëntatie heeft de werkgelegenheid in de historische geografie de afgelopen decennia gunstig beïnvloed en heeft op bepaalde vlakken tot een toename van onze kennis geleid. Dat riep echter ook problemen op die thans en in de toekomst om een oplossing vragen. Misschien zijn we momenteel wel op een punt aangeland waarop wij ons ernstig moeten bezinnen op de vraag of een herpositionering van ons vakgebied niet wenselijk is. Doen we er beter aan, om ons in de toekomst inhoudelijk en organisatorisch wat minder schatplichtig op te stellen voor vragen die door de erfgoedsector worden aangereikt, of moeten we op de eenmaal ingeslagen weg doorgaan?

Ik probeer de ontwikkelingen die mijn vakgebied heeft doorgemaakt te verduidelijken door aan te geven welke methoden en theoretische concepten door de tijd heen in de historische geografie zijn geïntroduceerd en aan de inhoud van het vak richting hebben gegeven.

Bij methoden denken we aan de manier waarop het onderzoek wordt aangepakt, welke bronnen men gebruikt om relevante data te verzamelen en welke technieken men toepast om de laatste druppels informatie uit de beschikbare gegevens te persen.

Bij theoretische concepten gaat het om de vraagstelling die aan het onderzoek ten grondslag ligt; de uitgangspunten of hypothesen die we willen toetsen met het oogmerk om onze kennis te vermeerderen en betrouwbaarder te maken.

Men kan met dat oogmerk twee wegen bewandelen. We kunnen op zoek gaan

naar wetmatigheden, een benadering die in de wetenschapsfilosofie ‘nomothetisch’ wordt genoemd. We kunnen echter ook kiezen voor een verhalende, het eigene van een ontwikkeling benadrukkende, werkwijze. Dat laatste duiden we in de wetenschapsfilosofie aan als een ‘ideografische’ benadering.

Theorieën nodigen uit tot debat en waarheidsvinding. Zij zijn voor een groot deel van betekenis voor historisch geografen zelf. De verhalen zijn voor onze discipline van belang om lange lijnen in de ontwikkeling te onderkennen en daar wetenschappelijke conclusies uit te trekken. De kracht van dergelijke verhalen ligt in het hanteren van een systematiek die vergelijking van processen en de factoren die daarop inwerken mogelijk maakt.

Verhalen hebben echter tevens ten doel om kennis aan derden over te dragen. Dit zijn verhalen toegesneden op professionele gebruikers zoals planologen, cultuurtechnici en landschapsarchitecten. Maar ze staan net zo goed ten dienste van boeren, burgers en buitenlui, die om praktische redenen of uit liefhebberij zijn geïnteresseerd in de ontstaanswijze van hun eigen woon- en werkomgeving.

De bijdrage van de historische cartografie

Het vak is begonnen als hulpwetenschap ten behoeve van de geschiedenis en de cartografie. Een belangrijk product waren de historische kaarten, bedoeld om de mensen inzicht te geven in de ruimtelijke setting van gebeurtenissen die zich in het verleden hadden afgespeeld. In gebundelde vorm leidde dit tot het ontstaan van historische atlassen. Nog steeds wordt dit soort atlassen gebruikt in het onderwijs. Het is belangrijk om kennis te nemen van de omvang van landen in vroegere perioden of om aan de hand van stadsplattegronden te zien hoe steden zich in de loop der tijd hebben ontwikkeld. Voorts is het instructief te zien welke routes gevolgd zijn door veldheren en ontdekkingsreizigers. Ook reconstructies van landschappen voordat zij ontgonnen werden en het in beeld brengen van de uitgestrektheid van voormalige moerassen en van de loop van rivieren helpen historici om de ruimtelijke context van historische gebeurtenissen beter te doorgronden.

Een vroeg voorbeeld in Nederland van zo’n cartografische weergave van het verleden, is de kaart die opgenomen is in een boek dat handelt over de drie uitmondingen van de Rijn in de Romeinse tijd, geschreven door Philippus Cluverius (1580-1622), de grondlegger van de historische geografie (Cluverius, 1611). Deze

kaart duikt, soms aangepast, telkens weer op in latere geschiedkundige werken. Voor het samenstellen hiervan waren schriftelijke bronnen uit de Oudheid van grote betekenis, de oudste kaarten van dit type behandelen vrijwel uitsluitend de Antieke periode, maar Cluverius onderscheidde zich in geografische zin van andere geleerden uit zijn tijd doordat hij zich bij zijn arbeid ook liet leiden door de lokale terreinomstandigheden, waardoor een belangrijke dimensie aan de reconstructie werd toegevoegd (Gottschalk 1964). Pas vrij laat is men er toe overgegaan ook gegevens uit latere tijdvakken, zoals de middeleeuwen en de nieuwe tijd cartografisch uit te beelden.

De bijdrage van encyclopedische handboeken

Vanouds bestond er ook behoefte aan overzichtswerken: handboeken waarin historische en geografische informatie in samenhang beschreven werd. Deze hadden in beginsel een veelal beschrijvend, encyclopedisch karakter. Ze zijn thans voor ons vooral van betekenis als een reflectie van de achterliggende ideeën over de inhoud van het wetenschapsdomein van de historische geografie.

Bij wijze van voorbeeld wil ik verwijzen naar een Frans werk, het uit het midden van de 19e eeuw stammende, *'Précis de Géographie Historique Universelle'* van Charles Barberet en Alfred Magin. In hun woord vooraf gaven de beide auteurs het belang van een koppeling tussen geografie en geschiedenis als volgt aan: *'pour bien comprendre les événements, il faut absolument avoir étudié avec attention le théâtre qui les a vus naître et se développer'* (Barberet & Magin, 1841). Volgens een vaste systematiek zijn in hun handboek, per werelddeel en per regio de relevante historische gebeurtenissen per periode beschreven. Voorts is, beknopt, aandacht besteed aan de verschillende vooral politieke omwentelingen die van belang waren voor ingrijpende veranderingen van samenlevingen en voor de omgeving waarin deze fungeerden. Tenslotte komt in dit overzicht de geschiedenis van de wereldrijken, vooral van hun grenzen en van hun indeling in regio's, aan de orde. Het zal niemand verbazen dat dit werk naderhand de grondslag vormde voor een historische atlas, de *'Atlas de Géographie Ancienne'* van Barberet (Barberet, 1846).

Terugkerend op de inhoud van het handboek van Barberet en Magin, merken we op dat hierin nog een andere vorm van historische geografie is genoemd, en wel die van de geschiedenis van de geografie: *'avant de faire la description physique du*

globe terrestre et d'exposer les principales vicissitudes politiques qu'il a éprouvées, il est bon de savoir comment on est parvenu à le connaître'. Hieronder verstonen zij zowel een chronologische rangschikking van de zienswijzen die men er in het verleden over de aarde op nahield, als de geschiedenis van de vermeerdering van de kennis over de aarde, vooral dankzij militaire expedities en handels- en ontdekkingsreizen.

De bijdrage van de verklarende taalkunde

Omdat de namen van rivieren, plaatsen en regio's door de tijd heen evolueren werden de onderzoekers bij hun pogingen om historische reconstructiekaarten te produceren al vroeg gedwongen om stil te staan bij taalkundige achtergronden van landschappen en objecten daar binnen. Hiermee werd de grondslag gelegd voor toepassing van de etymologie, ofwel de verklarende naamkunde, die tot op de huidige dag, bij de beoefening van de historische landschapsgeografie, een prominent en onmisbaar hulpmiddel is gebleken bij het ontrafelen van de nederzettings- en ontginningsgeschiedenis.

Voor wat betreft het verklarende, theoretisch conceptuele, aspect was de etymologie, zij het op een iets afwijkende wijze, ook al bij de eerder genoemde Cluverius van betekenis. Taal kon volgens hem worden gebruikt om etnisch historische verwantschappen aan te tonen. In zijn 'Germania antiqua' (Cluverius, 1616) probeerde hij aan te geven dat Keltisch in onze streken de oertaal was waarvan naderhand de andere talen (dus ook de Germaanse) waren afgeleid. Omdat taal cultuur voor een groot gedeelte definieert, impliceerde dit volgens hem het bestaan van een voormalige Europese en een daaronder ressorterende 'Oud-Germaanse' culturele entiteit. Uit de moderne vergelijkende taalkunde mag men op maken dat Cluverius, hoewel op pseudo-wetenschappelijke gronden, wél in de goede richting zocht. Vrijwel alle in West Europa gesproken talen behoren inderdaad tot één grote taalfamilie, namelijk de Indo-Europese (Stevenson, 1989).

De bijdrage van de etnografie

Een nauw met deze discussie verbonden denkstap is het idee dat begrippen als taal, cultuur en volk onverbreekelijk met elkaar samen hangen. In het bijzonder in de 19e eeuw, tijdens de opkomst van het nationalisme, vierde deze gedachte hoogtij. Ook door historische geografen werd deze visie een tijdlang gedeeld. Elk volk

kenmerkte zich volgens deze zienswijze in principe door een eigen culturele identiteit die leidde tot een specifiek etnisch beïnvloede inrichting van de leefomgeving.

Duidelijk treedt deze zienswijze naar voren bij August Meitzen.(1822-1910). De titel van diens in 1895 verschenen, uit vier delen bestaande opus magnum luidt: *'Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven'* (Meitzen 1895). Meitzen introduceerde in dit boek het onderzoek naar de verbreiding en het ontstaan van perceelsvormen en van dorps- en boerderijtypen. Hij kwam in dit werk onder meer tot de conclusie dat er een wezenlijk verschil bestond tussen de in West Europa woonachtige Germanen en Kelten: typisch Germaans waren nederzettingen van in een dorpskom gegroepeerde boerderijen; typisch Keltisch zouden de boerderijen zijn die verspreid door het landschap lagen. Merkwaardig was wel dat in verschillende streken waar in Meitzen's tijd Germaans sprekenden woonachtig waren, solitaire boerderijen beeldbepalend waren. Dit betrof het grootste deel van België, Nederland, Westfalen en het Rijnland. Meitzen verklaarde dit door te stellen dat deze gebieden oorspronkelijk Keltisch waren geweest maar naderhand door de Germanen waren veroverd. Zij zouden in deze gebieden het Keltische nederzettingssysteem hebben overgenomen. Hoewel dit standpunt naderhand onhoudbaar bleek droeg zij toch bij aan een meer diepgaande discussie over de vraag of, en zo ja op welke wijze, volkskundige achtergronden van betekenis waren voor de ruimtelijke geleding van landschappen, met name van door de mens in gebruik genomen landschappen. In deze context introduceerde Meitzen in zijn eerder genoemde standaardwerk uit 1895 voor het eerst het begrip 'cultuurlandschap'.

In Nederland hebben de Germanen en de Kelten die hier in de Romeinse tijd leefden en de Friezen, de Franken en de Saksen, de drie 'stammen' die ons land in de vroege middeleeuwen bevolkten, op soortgelijke wijze een tijd lang het wetenschappelijk denken onder historisch geografen, volkskundigen en juristen beheerst. (zie onder meer, Roessingh, 1915 & Gallée, 1907-1908).

Methodisch ondersteunde Meitzen zijn onderzoek door vergelijkende kaartstudie. Deze betrof vooral een nauwgezette analyse van kadasterkaarten. Hierdoor werd het mogelijk om op basis van morfologische eigenschappen, gebieden met verschillende perceelsvormen en nederzettingstypen ten opzichte van elkaar af te

grenzen en de verspreiding van deze typen in het landschap na te gaan.

Door raadpleging van de bijbehorende leggers werd het tevens mogelijk zich een beeld te vormen van het grondgebruik, het grondbezit en de bodemkundige kwaliteit. Samen met de perceelsgewijze indeling van de grond en de ligging van de opstallen vormen deze gegevens het basismateriaal voor een eerste kennismaking met landschappen. Deze benadering behoort nog steeds standaard bij de onderzoeksuitrusting waarmee professionele historisch geografen vertrouwd zijn.

De bijdrage van de geschiedenis

Zonder onze grote historisch geografische ‘aartsvader’ Meitzen tekort te willen doen, omdat ook hij wel degelijk veel aandacht had voor de historische dimensies van cultuurlandschappen, houdt zijn methodiek wel het gevaar in dat men al te gemakkelijk in vormanalyse blijft steken en uit de bevindingen hiervan eenzijdige, ongegronde conclusies trekt. Voor een verantwoorde onderbouwing van de landschapsgenese is onderzoek van cartografisch materiaal alléén niet toereikend. Ook andere archivalia, zoals oorkonden, rekeningen, goederenlijsten, cijnsboeken, leenregisters en dergelijke mogen in ons onderzoek absoluut niet ontbreken. Er behoort onder historisch geografen een generieke behoefte aan degelijk historisch handwerk te bestaan.

Een vroeg voorbeeld van een studie waarin zoiets heel systematisch en grondig is gebeurd, is de verhandeling uit 1883 van de economisch historicus Frederic Seebohm over *‘The English Village Community; examined in its relations to the manorial and tribal systems and to the common or open field system of husbandry.’* In dit boek prevaleert een historische benadering van de economische en de juridisch/institutionele omstandigheden die door de eeuwen heen hebben bijgedragen tot de instandhouding en ontwikkeling van een specifieke vorm van landindeling en grondgebruik die op de Britse eilanden als ‘open field’ bekend staat. In Nederland noemt men dit een ‘es’, een ‘eng’ of een ‘enk’. Seebohm bestudeerde de wijze van exploitatie en de rechten op de grond hiervan door telkens een stapje terug in de tijd te doen. Begonnen met informatie uit het eerste kwart van de 19e eeuw, eindigt hij met gegevens uit de Romeinse tijd. In Duitsland staat deze benadering bekend als de ‘rückschreitende Methode’. Ook deze aanpak behoort al heel lang tot het klassieke gereedschap van de onderzoekende historisch geograaf.

. . .

Door deze werkwijze kon Seebohm een nieuwe theorie over de ontstaanswijze van essen, engen of enken op de Britse eilanden poneren. Voordat Seebohm's werk verscheen was men van mening dat de primitieve Angelsaksische tribale samenleving bestond uit gemeenschappen van vrije boeren die het land gemeenschappelijk in een 'open field' bezaten. Door voortdurende interventie van inheemse en vreemde overheersers zouden deze dorpsgemeenschappen echter geleidelijk zijn ingekaderd in een hoforganisatie, gebaseerd op de exploitatie van grootgrondbezit waarbinnen de boeren gedwongen werden hun vrijheid op te geven en in te ruilen voor een bestaan als horigen. Seebohm trachtte aan te tonen dat er geen reden was om aan te nemen dat er ooit in Engeland gemeenschappen van vrije boeren hadden bestaan. Hij wees op de gemeenschappelijke kenmerken die de Romeinse villa rustica en de middeleeuwse hoforganisatie op organisatorisch vlak vertoonden en kwam mede op basis van een vermeende continuïteit in de wijze van exploitatie van 'open fields' tot de conclusie dat het ontstaan van de hoforganisatie te danken moest zijn aan een vermenging van de manier waarop de Romeinse villa werd uitgebaat met de uitgangspunten die in de Angelsaksische tribale samenleving bij het grondgebruik werden gehanteerd. Diens theorie heeft het debat een tijdlang beheerst totdat meer moderne inzichten terrein wonden. Als we de huidige ideeën over het ontstaan van hoven (Wickham 2006) en van 'open fields' (Renes 2010) naast elkaar leggen dan moet men constateren dat beide verschijnselen zich in West-Europa grotendeels onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld.

De bijdrage van de economie

Ook economische factoren zijn bruikbaar om de ruimtelijke verspreiding van uiteenlopende vormen van grondgebruik te verklaren. Voor het denken hierover heeft de vooraanstaande 19e eeuwse econoom Johann Heinrich von Thünen (1783-1850) een belangrijke bijdrage geleverd. In het eerste deel van zijn verhandeling over 'Der Isolierte Staat', verschenen in 1826, formuleerde hij een theorie (de zogenaamde landrente theorie) die handelde over de afstand van een landbouwbedrijf tot de afzetmarkt en de gevolgen daarvan voor het grondgebruik. Het grondgebruik wordt beïnvloed door de hoogte van de transportkosten. Voorts hangt de prijs van de grond af van het product wat erop wordt geteeld. Dicht bij de markt op de dure grond is er sprake van intensieve teelten, verder weg op minder dure grond

verbouwt men tarwe of legt men zich toe op het fokken van slachtvee.

Deze zonerings heeft gevolgen voor de indeling van het landschap. Intensieve teelten, bijvoorbeeld van hop en vlas, vragen veel arbeidskracht en leiden tot grote dorpen; extensieve veeteelt vraagt minder arbeidskracht. In gebieden waar deze laatste activiteit prevaleert zijn de dorpen klein of overheersen de gehuchten en de solitaire boerderijen. Door verbetering van de transportmogelijkheden of door vergroting van de vraag, waardoor een betere prijs van de producten kan worden bedongen, kan de zonerings worden beïnvloed. Wanneer sprake is van blijvende verhoudingen zal dit zeker gevolgen hebben voor het landschap: tuinbouw bijvoorbeeld, vindt gewoonlijk op kleinere percelen plaats dan het fokken van slachtvee, etc. Vermeerdering van de invloed van de steden leidt voorts tot een vergroting van de banlieues waarin behalve agrarische activiteiten ook stedelijke elementen in de vorm van buitenplaatsen en andere oorden van vermaak penetreren (Harten, 1978).

Voor het verklaren van landschappelijke veranderingen in het voor-industriële tijdperk is Von Thünen's theorie nog altijd van belang. Heel pregnant komt dit naar voren in het werk van de aan onze universiteit werkzame agronoom Bieleman (1987). In 1993 heeft Hans-Jürgen Nitz (1929-2001) in de door hem geredigeerde bundel gewijd aan 'The Early Modern World-System in Geographical Perspective' (Nitz, 1993) gerelateerd aan de door Immanuel Wallerstein (1930-heden) vanaf 1974 uitgewerkte wereld-systeem theorie, (Wallerstein, 1978 & 1983) geprobeerd de ideeën van Von Thünen opnieuw voor het voetlicht te brengen maar dat initiatief heeft, althans bij historisch geografen helaas nog verder geen structureel gevolg gehad.

Voor het opdoen van inspiratie met betrekking tot het vraagstuk van landschapsveranderingen zou men vanuit de economische hoek ook te rade kunnen gaan bij de landbouwhistoricus en econoom Wilhelm Abel (1904 – 1985) die in zijn proefschrift handelend over *'Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert'* (Abel, 1935) en in zijn boek over 'Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters' (Abel, 1943) directe aanknopingspunten biedt voor het verklaren van het wel en wee van cultuurlandschappen. Meedeinend op de golven van de agrarische conjunctuur wisselen opbouw, stagnatie en neergang elkaar af. In het verlengde hiervan ontstaan nieuwe nederzettingen en kwijnen of verdwijnen andere. Ook de indeling van de landerijen, het grondgebruik en de infrastructuur geven deswegen veranderingen te zien. Het optreden van hongers-

. . .

noden, plagen en epidemieën kan eveneens ver reikende gevolgen hebben gehad voor de interne geleding van cultuurlandschappen.

De laatste jaren zijn door economisch-historici nog weer andere ideeën ontwikkeld die de historisch geograaf kan gebruiken bij het verklaren van veranderingen van structuren en patronen die er in cultuurlandschappen optreden. We noemen de opvattingen die de Neo-Marxistische, Amerikaanse historicus en econoom Robert P. Brenner (Brenner, 1976) huldigt over de oorzaak van verschuivingen in de grondbezitsverhoudingen bij de overgang of 'transitie' van een *'peasant economy'*, waarbij veel grond in eigendom is van veel kleine boeren met kleinschalige egalitaire bezitsverhoudingen, naar een zogenaamde *'farmers economy'*, waar een beperkte groep boeren ging fungeren als pachters van de – verhoudingsgewijs – grootschalige bedrijven van grootgrondbezitters. Belangrijk voor dit proces acht hij vooral de omstandigheid dat de kleine boeren niet geneigd waren om hun traditionele landbouwmethoden te veranderen en alleen voor de lokale markt bleven produceren. De grootgrondbezitters deden dit echter wél zodat de machtsbalans tussen boeren en heren ten gunste van de laatste groepeeringskantelde. Dit betekende dat dezen de productiemiddelen (in dit geval de grond) in toenemende mate in handen kregen. In het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied is deze ingrijpende transitie, die hier gedurende de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd wellicht als één van de eerste gebieden in West-Europa plaats vond, recent door van Bavel (1999) beschreven. Min of meer vergelijkbare bewegingen zijn door Thoen (1999) opgemerkt in de Vlaamse kustvlakte.

Het laat zich raden dat door deze ontwikkeling ook de ruimtelijke opbouw van cultuurlandschappen onder druk kwam te staan: bijvoorbeeld doordat er perceelsvergroting optrad of door het verdwijnen van de kleine boerderijen van de 'peasants' die oorspronkelijk verspreid door het landschap lagen. Het is een verleidelijke hypothese om aan te nemen dat de afstammelingen van de 'peasants' in kleine huisjes in dorpen gingen samenwonen van waaruit zij zich als dagloners op de grote bedrijven verhuurden. In de dorpen vonden zij ook werk als huiswevers, kleine handelaren en ambachtslieden. Dit zou gedeeltelijk het ontstaan van dorpen kunnen verklaren. Een deel van de landloze dorpers migreerde ook naar de steden die als gevolg hiervan in de late middeleeuwen en in de nieuwe tijd een belangrijke impuls ondervonden.

Juist vanwege de ruimtelijke implicaties is onderzoek naar transitieën een veel

belovende ingang voor het verklaren van de landschappelijke transformaties die ook elders in ons land vanaf het eind van de middeleeuwen tot ver in de nieuwe tijd plaats vonden.

Geschiedenis is evenals geografie een holistische wetenschap met raakpunten aan, in principe alle, verschijnselen. In de Franse 'École des Annales', genoemd naar het tijdschrift 'Annales d'histoire économique et sociale', komt dit duidelijk tot uitdrukking. Dit tijdschrift was het forum van een richting in de geschiedwetenschap die de zogenaamde evententiële geschiedschrijving, gericht op het boekstaven van losse gebeurtenissen, verwierp en in plaats daarvan zocht naar verklarende historische samenhangen. Een groot voorvechter van deze vernieuwende beweging was Fernand Braudel (1902-1985) die in zijn studie over de Middellandse zee, geschiedenis combineerde met geografie, antropologie en economie. (Braudel 1992 & 1993). Bekend van hem is de methode van de drie-trapsraket waarin achtereenvolgens aandacht werd besteed aan structuren, conjuncturen en evenementen. Tot de eerste behoren fysische omstandigheden zoals klimaat, bodemvruchtbaarheid, grondstoffen en natuurlandschappelijke geleiding; tot de tweede de gang van de economie over een langere periode; tot de derde specifieke gebeurtenissen of incidenten die van betekenis zijn om plotselinge wezensvreemde overgangen in de ontwikkeling te verklaren. Het cultuurlandschap als spiegel van de wederzijdse beïnvloeding kan eigenlijk niet beter beschreven, geanalyseerd en verklaard worden dan door een dergelijke veelzijdige interdisciplinaire benadering, zij het dat in de historische geografie juist de ruimtelijke context in het verleden voorop staat die vanuit alle mogelijke gezichtspunten in samenhang bekeken wordt.

De bijdrage van de ecologie

Eén van de vragen die in een breder Euraziatisch perspectief is opgeworpen, betreft de kwestie waarom juist in het Midden-Oosten de culturele ontwikkeling al zo vroeg zo'n hoge vlucht nam. Daarbij is door historici gewezen op maatschappelijke factoren zoals organisatiegraad en technische know how. Maar ook natuurlandschappelijke omstandigheden werden reeds vroeg in het geweer gebracht. Voor ons zijn binnen dit raamwerk de ideeën van belang die Robert Gradmann (1901 & 1934) in het eerste kwart van de vorige eeuw onder de aandacht bracht. Hij wees daarbij op de betekenis van verschillen in de natuurlijke begroeiing. Voor hem was

. . .

de aanwezigheid van een grasrijke vegetatie, zoals voorkomend op steppen en savannen beslissend. Hij poneerde de hypothese dat met zwaar bos bedekte gebieden ondoordringbaar waren en weinig eetbare planten voort brachten. Ook kwam in dit soort oerbossen weinig wild voor. Dit milieu bestempelde hij als mensonvriendelijk. De steppen en de overgangsgebieden met open parkbossen daarentegen waren overzichtelijk en goed bejaagbaar. Verder waren ze betrekkelijk rijk aan voedsel producerende planten, aan vruchten en zaden, aan eetbare wortelen, uien en knollen. Te gelijkertijd vormden zij een rijke bron van voedsel voor vee en wild. In deze, voor mens en dier, optimale omstandigheden kregen beschavingen een goede kans om op te bloeien.

Gradmann zag het als een uiting van beschaving dat in onze beboste streken de mensen het oerwoud te lijf gingen en op deze manier kunstmatige steppen vormden. De opgang van West Europa relateerde Gradmann aan de vernietiging van de natuurlijke bosbegroeiing aldaar. In Noordwest Europa werden de nieuw geformeerde open ruimtes opgevuld met akkers, weilanden en heidevelden. De heidevelden konden gezien worden als een soort West-Europese pendant van de steppen die het Midden Oosten vanouds domineerden, weshalve men deze theorie aanmerkte als 'de heide-steppe theorie'.

De discussie spitste zich later ook toe op een volgende vraag van ecologische aard, namelijk wat pollen en zadenonderzoek ons kon vertellen over uiteenlopende vormen van ontginning en agrarisch landgebruik. Hierbij speelden de Deense onderzoekers Iversen (1941) en Troels-Smith (1960) een voorname rol.

Nog recent is er via het Wageningse proefschrift van Vera (1997) veel te doen geweest over de mate van geslotenheid of de openheid van het landschap en de invloed daarop door begrazing (Vervloet, 2000). Op grond daarvan kan men zich afvragen of de mens zich vestigde in open plekken die door grote grazers waren geformeerd of juist andersom, waarbij de beesten werden aangetrokken door de grazige weiden die door de mens al hakkend en brandend waren gecreëerd. Het laatste woord is hierover nog niet gesproken en vormt een uitdaging voor toekomstig onderzoek.

De studie naar de ecologische omstandigheden die destijds voorwaarden scheppend waren voor het overleven van de mens in zijn woonomgeving, ook wel aangeduid als de historische ecologie (Dirkx, Hommel & Vervloet., 1992), vormt thans een niet meer weg te denken onderdeel van mijn vakgebied.

De bijdrage van de archeologie

Moderne historisch geografen beperkten zich bij hun werkzaamheden oorspronkelijk tot het raadplegen van geschreven en gedrukte bronnen vanaf het begin van de middeleeuwen. Met de introductie van de historische ecologie werd het ook mogelijk om het onderzoek uit te breiden naar de voorhistorische tijd. Niet zelden bleek de sleutel voor het verklaren van historische landschapspatronen te liggen in een verder verleden. Feitelijk is het ondenkbaar om voetstoots aan te nemen dat de inrichting van ons landschap tegelijk met de aanvang van de schriftelijke overlevering begon! Op zoek naar oudere wortels is het evident dat we, naast historische ecologie, ook aansluiting moeten zoeken bij de archeologie. Deze ontwikkeling is mede gestimuleerd door het feit dat de archeologen meer aandacht besteedden aan de landschapsarcheologie waarin de landschappelijke context van hun vondsten een centrale plaats in nam. (Halbertsma, 1963; Heidinga, 1987; Theuws, 1988; Van Beek, 2009).

Interessant waren in dat verband bijvoorbeeld de ideeën van Waterbolk (1980 & 1990) over de mogelijke continuïteit van dorpsgebieden in Drenthe, Overijssel en het oosten van Gelderland vanaf de Bronstijd.

Daarnaast bleken de resultaten van archeologisch onderzoek nuttig om gaten in de schriftelijke overlevering te dichten: niet alle vroeger bestaande nederzettingen zijn in de bronnen vermeld en soms stuit men in het archief op namen van nederzettingen die er al lang niet meer zijn en waarvan de vermoedelijke plek alleen nog door middel van oudheidkundig bodemonderzoek kan worden opgespoord.

Bovendien leerden archeologische naspeuringen ons veel over verplaatsingen van nederzettingen. Nog enkele decennia geleden gingen historisch geografen er bijna voetstoots van uit dat boerderijen, gehuchten en dorpen, door de eeuwen heen, bij voortdurend op dezelfde plaats bleven liggen. De archeologie heeft ons de ogen geopend voor allerlei verschuivingen en verplaatsingen van nederzettingen (Bardet et.al, 1983) en van functieveranderingen binnen nederzettingen. Zonder flankerend archeologisch onderzoek is het bestuderen van de historische nederzettingsgeografie van de vroege en volle middeleeuwen dan ook nauwelijks nog een acceptabele bezigheid.

De bijdrage van de bodemkunde en de hydrologie

Een ander thema dat gaandeweg in de historische geografie een belangrijke rol is gaan spelen was de bodemgesteldheid. Al in het begin van de vorige eeuw is de betekenis hiervan tot de onderzoekers door gedrongen. We noemen als voorbeeld een boek getiteld 'De ontwikkeling van Nederlands landschappen' van de hand van de Doetinchemse leraar W.L. Bouwmeester. Hij bestempelde zijn werk, dat in 1911 verscheen, als een *'bijdrage tot de geschiedenis van Nederlandsche beschavings-toestanden, zooals die onder wisselwerking van bodem en mensch zijn ontstaan'* (Bouwmeester, 1911).

Een belangrijker, want meer concrete, basis voor de bijdrage van de bodemkunde en de hydrologie aan de historische geografie werd gelegd in het proefschrift van W.A.J. Oosting dat in 1936 verscheen en handelt over de 'Bodemkunde en Bodemkartering, in hoofdzaak van Wageningen en omgeving'. Oosting benadrukte de omstandigheid dat de Nederlandse bodems diepgaand door de mens beïnvloed waren en dat voor een breder begrip van dit ingrijpen het bestuderen van antropogene processen in het verleden noodzakelijk is. Heel kenmerkend is wat hijzelf over het verband tussen bodemkunde en historisch onderzoek opmerkt: *'Bij de keuze van zijn nederzetting en bij de ontwikkeling daarvan laat de mensch zich leiden door de structuur van het landschap. Hij zoekt het aan zijn aard passende en vervormt dat nog meer naar zijn aard. De structuur van het landschap wordt tot menschelijk beïnvloede architectuur. De bodem-onderzoeker en vooral de bodemkarterder dient inzicht te hebben in de architectuur van het landschap. Niet slechts de 'geschapen grond' dient hij te kennen naar de werken des Scheppers of der scheppende krachten, doch ook de herscheppingen dient hij te zien. Zijn bliken worden gevangen door de oude landmerken, die hem bij het onderzoek op het juiste pad leiden.'* Hij voegde daar nog aan toe dat *'aangezien de nederzettingen op het Diluvium elkaar sinds verre praehistorische tijden hebben opgevolgd, de bodemonderzoeker ook archaeologisch inzicht moet hebben.'*

Beschouwd tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat toen in 1945 onder leiding van de promotor van Oosting, Prof C.H. Edelman, de Stichting voor Bodemkartering werd opgericht, al in 1946 in de wetenschappelijke staf plaats werd ingeruimd voor een archeoloog (in de persoon van P.J.R. Modderman) en een historisch geograaf (in de persoon van Mej. A.W. Vlam). Geheel in het verlengde van de ideeën die Oosting formuleerde, werd het Vlam's taak om

historische achtergrondinformatie ten behoeve van de bodemkartering aan te dragen. Daartoe werden oude kaarten bijeengezocht en werd de benodigde historisch-geografische literatuur verzameld en toegankelijk gemaakt (Vervloet, 1999). Ook naamkundige informatie had haar belangstelling. Onder haar leiding werden, van meerdere gebieden in Nederland, veldnamen in kaart gebracht omdat deze informatie verschaften over de vroegere bodemgesteldheid maar ook over oude agrarische bodemgebruiksystemen. Ook dit was bedoeld om de actuele bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid beter te doorgronden.

In de jaren zestig deden zich echter ingrijpende veranderingen voor in het bodemkundig bedrijf. De ‘fysiografische’ of ‘geogenetische’ benadering waarvoor Oosting de grondslag had gelegd, waarbij bodems werden ingedeeld op grond van hun landschappelijke ligging, maakte plaats voor een classificatie die de bodemprocessen benadrukte (De Bakker & Schelling, 1966). Daardoor nam het belang van de historische geografie bij de Stiboka relatief af, hoewel in vrijwel alle rapporten die door deze instantie werden afgescheiden, een inleidend verhaal over de geschiedenis van het landschap ter plaatse daarin wel gehandhaafd bleef.

Door de nieuwe ‘pedogenetische’ bodemclassificatie raakte de positie van de historische geografie enigszins geïsoleerd. Alleen door de gekozen nomenclatuur, verwijzend naar naamkundige bestanddelen die in geografische zin samenhangen met specifieke vormen van bodemgesteldheid (Siderius & De Bakker, 2003), werd de dreigende neergang nog enigszins gemaskeerd. De afdeling historische geografie zocht zijn eigen weg door zich vooral te richten op verdiepende studies van nederzettingen in de zandgebieden. (Edelman & Edelman-Vlam, 1960; Veldhorst 1965; Edelman-Vlam & Veldhorst, 1972). Hierin werd niet alleen de ontginningsgeschiedenis aangesneden, maar ook de voor de bodemkunde belangrijke aspecten van agrarische bedrijfsvoering die met de totstandkoming van plaggendecken samenhangen.

De bijdrage van de toegepaste historische geografie

Deze manier van werken, waarvoor veel tijdovende archiefstudie nodig was, kon in een vooral op de praktijk gerichte organisatie als de Stiboka, moeilijk worden voortgezet. Men zocht daarom naar nieuwe perspectieven. Deze zijn vastgelegd in een nota van de Stiboka directie uit 1973. We lezen daarin dat de verandering die men zich voorstelt inspeelt op de omstandigheid dat op dat moment *‘milieu*

. . .

en landschap een veel centraler plaats zijn gaan innemen, zowel in de publieke opinie als in het beleid. Door tal van beleidsvragen op rijks-, provinciaal- en lager niveau heeft men grote behoefte aan objectieve gegevens over het landschap, die als basis voor beleidsbeslissingen kunnen dienen'. Als 'Hoofdtak van de afdeling zag men de studie van de historische geografie van het landschap, gericht op de praktische toepassing in de ruimtelijke ordening. Essentieel is, dat de afdeling snel en op het doel toegespitst gegevens gaat toeleveren, die op landschappelijke aspecten betrekking hebben en voor direct gebruik in de ruimtelijke ordening voor beleidsbeslissingen geschikt zijn. Er is behoefte aan een inventarisatie en waardering van de cultuurhistorische aspecten van het landschap, o.a. wat betreft verkavelings-typen, nederzettingstypen en bodemgebruik. Ze dienen voor het beschermen van schaarse cultuurhistorische monumenten, voor het aangeven van cultuurhistorische reconstructie en voor de keuze van landschapsparken e.d.'. In de Nota werd verder opgemerkt dat 'sinds 1972 een begin is gemaakt met een verandering, zowel in de werkmethode als in het toepassingsgebied. Wat de methode betreft kwam nog meer de nadruk te liggen op de kartografische gegevens. Het toepassingsgebied is niet meer beperkt tot de bodemkartering, maar op het landschap als geheel'. In het verlengde hiervan werd opgemerkt dat 'snel leveren van praktisch bruikbare gegevens in de vorm van kaarten, met een redelijk verantwoord wetenschappelijk niveau, noodzakelijk' is. Men zag wel een probleem omdat 'dit juist voor het historisch onderzoek een moeilijke omschakeling zou zijn, omdat de gebruikelijke methoden tijdrovend zijn en op hoge kwaliteit zijn afgestemd'. Men constateerde tenslotte dat 'voor het verantwoord uitvoeren van wat hier voor is geschetst het nodig zal zijn om voor bepaalde objecten dieper gaand onderzoek te verrichten'. Wijselijk merkte men op dat 'nadere inzichten over dit aspect van het werk van de afdeling nog zullen moeten worden verkregen'.

Hier openbaarde zich een probleem waarmee we tot op de huidige dag worstelen: hoe kan snel onderzoek ook wetenschappelijk betrouwbaar onderzoek zijn? Wat verstaan we eigenlijk onder een redelijk verantwoord wetenschappelijk niveau, waarom in de nota van de Stiboka werd gevraagd? Het is een vraag die niet alleen voor historisch geografen geldt maar ook voor andere groepen onderzoekers binnen instellingen die zich bezig houden met dergelijk 'redelijk', zeg maar 'quick and dirty,' beleidsgericht onderzoek. Is hier eigenlijk geen sprake van de achilleshiel van instituten als de Stiboka en haar opvolgers?

Hoewel bewust van deze problematiek, heb ik toen ik op 1 februari 1974 bij de Stiboka in dienst trad, deze nieuwe benaderingswijze met enthousiasme omarmd omdat ik geloofde dat de historische geografie op deze manier een waardevolle bijdrage kon leveren tot het tegengaan van de kwaliteitsverarming die onze landschappen onder invloed van ruilverkaveling, verstedelijking en industrialisatie bedreigde.

Conform de aanbevelingen in de nota werd in het vervolg een vorm van onderzoek geïnitieerd waarin vooral de morfologische kenmerken werden benadrukt. In dit kader is het verklaarbaar dat ik mij vooral bezig hield met het vervaardigen van nederzettings- en landschapstypologieën en met het inventariseren van gave voorbeelden daarvan.

Deze aanpak was toen, gezien het in die jaren heersende discours binnen de historische geografie, heel gebruikelijk. Een tiental jaren voordien had de Groningse hoogleraar H. J. Keuning zijn befaamde kaart van de 'Nederzettingsvormen van Nederland' (Atlas van Nederland, Blad IX-1, 1964) gepubliceerd. Aan de achterzijde van die kaart was een door Hofstee en Vlam vervaardigde kaart van de kavelvormen van Nederland afgedrukt. (Atlas van Nederland, Blad IX-1 verso, 1964) die eerder al in 1952 was gepubliceerd (Hofstee & Vlam, 1952). Eigenlijk was het niets anders dan een voortgaan in een richting die Meitzen ons al lang geleden had gewezen.

Het maken van landschapstypologieën speelde vooral op nationaal niveau een rol. Dit was eigenlijk de enige praktische manier om in een beperkte tijd een globaal overzicht te krijgen van de landschappelijke verscheidenheid en om zich snel een oordeel te kunnen vormen over de mate van ongereptheid, ook wel aangeduid als 'gaafheid'. Dit laatste bereikte ik door de oudere landsdekkende topografische kaarten van Nederland van omstreeks 1850 (de TMK) of van omstreeks 1900 (de Bonneblaadjes) te vergelijken met recente topografische kaarten. Waar zich in de tussentijd duidelijke veranderingen in het verkavelings- en nederzettingspatroon hadden voorgedaan werd een negatief oordeel over een landschap uitgesproken. Dit was vooral het geval in gebieden waar ruilverkaveling of stadsuitbreiding had plaats gevonden. Waar geen of slechts minieme veranderingen werden geconstateerd was het landschap ongerept gebleven en dus in principe waardevol en het behouden waard.

Omdat op deze wijze toch nog altijd een heel groot oppervlak voor behoud in aanmerking zou komen, iets wat politiek moeilijk haalbaar was, werd een drietal aanvullende kwaliteitseisen gesteld. Dit waren: het afwezig zijn van doorsnijdingen die de samenhang in het kavelpatroom doorbraken; een zekere mate van zeldzaamheid en een behoorlijke omvang. Was ook aan deze nieuwe randvoorwaarden voldaan dan kon een gebied uiteindelijk ten behoeve van het nationale landschapsbeleid als 'Beschermd landschap' of als 'Landschapspark' worden aangewezen. In opdracht van het vroegere Ministerie van CRM werd met dit doel, op een schaal van 1 : 250.000, voor het eerst een groot aantal gebieden met belangwekkende verkavelingspatronen in kaart gebracht (Natuurwaarden en Cultuurwaarden 1979).

Deze werkwijze was niettemin wel wat grofstoffelijk van aard en niet goed van buiten af controleerbaar. De keuze vond binnenskamers plaats, binnen de schoot van de zogenaamde 'Bolwerkgroep' (genoemd naar een pand gelegen aan het Lucas Bolwerk in Utrecht, waar deze commissie maandelijks bijeenkwam). Welke typen er nu precies waar werden onderscheiden en op grond van welke uitgangspunten, was voor vele betrokkenen in het buitengebied niet duidelijk. Geraden mocht ook worden naar een antwoord op de vraag waar zich precies de grenzen tussen de verschillende typen bevonden en hoe men er precies toe was gekomen om gave gebieden te onderscheiden en af te bakenen.

Om dit soort kwesties op te lossen werd in 1978, op initiatief van de Natuurbeschermingsraad, de Werkgroep Landschapstypologie in het leven geroepen waarvoor in principe alle professioneel werkzame historisch geografen in Nederland werden uitgenodigd. Uit de naam alleen al blijkt dat men landschappen nog steeds benaderde op grond van een typologische indeling, waarbij de fysieke verschijningsvorm voorop stond.

Vele publicaties en projecten zijn na de instelling van deze nieuwe werkgroep tot stand gekomen (o.a. Renes, 1981; Haartsen & Renes, 1982; Renes & Vervloet, 1983; Barends, 1989). Ook werd gepoogd om in navolging van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50.000, een Historisch-landschappelijke kaart van Nederland te laten verschijnen (De Bont & Renes, 1988), waarin nadrukkelijk aandacht werd gevraagd voor het probleem dat bij gelijk blijvende vorm functieveranderingen niet waren uitgesloten. De morfologisch/typologische werkwijze culmineerde uiteinde-

lijk in een deelrapport van het Natuurbeleidsplan dat in 1989 werd gepresenteerd. (Haartsen, De Klerk & Vervloet, 1989).

Nadien werd er een begin gemaakt met de opbouw van een nationaal cultuurhistorisch GIS, waarbij ook archeologen en historisch bouwkundigen betrokken waren. (Barends, 1993). Dit initiatief sneuvelde echter omdat hierover binnen de Werkgroep verdeeldheid optrad. Men was er over de hele linie nog niet aan toe. Het ministerie van LNV vreesde bovendien dat het teveel tijd en dus geld zou kosten om zo'n informatiesysteem op te tuigen. Helaas heeft de verdere voortgang van het toegepaste historisch geografische onderzoek van dit besluit naderhand veel schade ondervonden. Andere landschapsdisciplines zoals de archeologie, de bodemkunde, de geomorfologie en de landschapsecologie slaagden wél bij de opbouw van dergelijke informatiesystemen, wat hun positie binnen het landschaps-onderzoek en hun toepassingsmogelijkheden in de ruimtelijke ordening aanzienlijk versterkte. Voor de historische geografie bleef dit een wensdroom. Tot een evenwichtig samenhangend bruikbaar landelijk cultuurhistorisch GIS is het, ondanks diverse goed bedoelde aanzetten daartoe, nog steeds niet gekomen.

Dat wil niet zeggen dat de nationale inventarisaties en verkenningen met al hun methodologische en inhoudelijke beperkingen, geen nut hebben gehad. Ze droegen desondanks in belangrijke mate bij aan onze kennis over de grote cultuurland-schappelijke variatie van ons land en over de veranderingen die zich gedurende de laatste anderhalve eeuw daarin hadden voor gedaan.

In de loop van de jaren traden de nadelen van deze aanpak echter steeds meer op de voorgrond. Het vervaardigen van op morfologische kenmerken gebaseerde typologieën bleek een nogal steriel, weinig inhoudelijk, gebeuren. In principe kan zulks ook geschieden door lieden die niet als historisch geograaf zijn opgeleid.

Essentiëler was de vraag of alléén het karteren van de opgetreden veranderingen gedurende de laatste anderhalve eeuw wel voldoende recht deed aan de landschaps-dynamiek in de lange periode voorafgaande aan 1850. Voor de vraag naar het **waarom(?)** van perioden van continuïteit en van verandering bij de voortgaande ontwikkeling van landschappen was kaartvergelijking bovendien niet het juiste instrument. Alleen door het bestuderen van relevante historische bronnen kan men dit soort vragen van een goed onderbouwd antwoord voorzien.

Gaandeweg ontstond zo het besef dat er veel meer aandacht nodig was voor de wetenschappelijk-inhoudelijke kant van de adviezen. Voorzichtig werd daarom binnen de werkgroep de suggestie gedaan om zich te gaan richten op de vervaardiging van zogenaamde ‘successieschema’s’ waarin de ontwikkelingen die landschappen hadden doorgemaakt systematisch zouden worden verklaard en beschreven. De lange termijnontwikkelingen van landschappen en de achterliggende oorzaken en motieven dienden beter in beeld te worden gebracht.

Een hernieuwde inventarisatie op nationale schaal die in 2001, onder de naam ‘Ontgonnen Verleden’, het licht zag kwam gedeeltelijk aan de boven genoemde bezwaren tegemoet. Verspreid over acht landschapstypen zijn in totaal 71 aandachtsgebieden aangewezen en uitvoerig beschreven (Baas, 2001). Vooral de gedetailleerde beschrijvingen vormen een nuttig onderdeel omdat hierdoor de historisch geografische achtergrondinformatie beter toegankelijk is gemaakt voor planologen en landinrichters die worden verondersteld iets met deze kennis te ondernemen.

Echte successieschema’s, in de zin van systematische beschrijvingen van landschapsvormende processen zijn het echter niet. Voor een inhoudelijke discussie onder de vakbroeders en zusters lenen de gebiedsbeschrijvingen zich minder goed. Theorievorming en toetsing van hypothesen ontbreken. Ze putten alleen uit de bestaande overzichtswerken en stoelen niet op binnen het project gegenereerd vernieuwend onderzoek!

Wat betreft de waardering die aan de keuze van de aandachtsgebieden ten grondslag ligt, kan evenmin worden gesteld dat er bij deze nieuwe inventarisatie vooruitgang is geboekt.

Men onderscheidt twee soorten gaafheid: namelijk gaafheid in de zin van het ongerept zijn van structuren, patronen en elementen in het landschap, aangeduid als ‘materieële gaafheid’, en ‘conceptuele gaafheid’. De eerste vorm van gaafheid kwamen we al eerder in het toegepaste onderzoek tegen. De bezwaren daartegen kennen we. De tweede is nieuw: ‘conceptueel gaaf’ zijn landschappen *‘waarin de ruimtelijke neerslag van de opeenvolgende ontwikkelingen nog goed herkenbaar zijn.’*

Verder is ‘kenmerkendheid voor de landschapsgenese’ als onderscheidend criterium door de samenstellers opgevoerd. Daar onder verstaat men *‘de mate*

waarin een element of patroon een geografische uitingsvorm is van een belangrijke landschapsvormende ontwikkeling in het verleden' (Baas, 2001, p 20).

Zowel het begrip 'conceptuele gaafheid' als het begrip 'kenmerkendheid voor de landschapsgenese' leveren bezwaren op. Het zijn tamelijk vage begrippen die in de praktijk van de waardstelling niet goed uit elkaar kunnen worden gehouden. Daar komt nog bij dat waardering gebaseerd op *goede herkenbaarheid* van een *belangrijke* landschapsvormende ontwikkeling - met de nadruk op **goed** en **belangrijk** - net zo weinig transparant en net zo moeilijk verifieerbaar is als de criteria die we bij eerdere nationale inventarisaties hanteerden. Elke expert heeft immers de neiging om aan het goede en het belangrijke een eigen invulling te geven. De maatstaven bleven ook ditmaal in hoge mate subjectief.

Een inhoudelijke bijdrage van het vak is op nationaal niveau, binnen het kader van het toegepaste onderzoek, tot dusverre niet echt van de grond gekomen. Men volgde de gebaande paden en initieerde, vaak noodgedwongen, nauwelijks nieuwe kennis.

Ook op het vlak van de waardering moet op dit niveau nog veel werk verzet worden wil men bij een kritische buitenwacht overtuigend over komen.

Aanvankelijk was men, wat betreft de kennisontwikkeling, wel beter af bij het toegepaste historisch geografisch onderzoek dat op lagere schaalniveaus bij de Stiboka werd verricht. Dit betrof onderzoek ten behoeve van het opstellen van streekplannen en de voorbereiding van ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten. Bij deze studies bestond gelukkig meer ruimte voor flankerend onderzoek.

Binnen het kader van het streekplanwerk was het mogelijk om, na een eerste fase bestaande uit kaartvergelijking, ook uitvoerig bezig te gaan met het raadplegen van in druk verschenen regionaal- en lokaal-historische publicaties. Door de uitkomsten hiervan kritisch met elkaar te vergelijken en te combineren met de in de Stiboka aanwezige bodemkundige en hydrologische informatie, kon onze kennis van de genese van de landschappen die in de streekplangebieden voor kwamen aanzienlijk worden verbreed en uitgediept. Diverse succesvolle rapporten waren hiervan het gevolg (Renes, 1985; Renes, 1988; De Bont, 1993). De meeste werden in boekvorm voor een breder publiek geschikt gemaakt. Een enkele mondde zelfs uit in een proefschrift (Renes, 1999)

Bij het onderzoek van op stapel staande ruilverkavelingen was het in het begin zelfs mogelijk om door raadpleging van archivalia en bewerking van archeologica nieuwe kennisbronnen aan te boren. Hier leidde het toegepaste onderzoek daadwerkelijk tot een verrijking van onze inzichten over de totstandkoming van de ter plaatse voorkomende cultuurlandschappen (zie o.a. Vervloet, 1980; Vervloet, 1983; Vervloet & Mulder, 1983; Vervloet & Bording, 1985; Dirx & Vervloet, 1989). Onder meer de inhoud van deze rapporten, aangevuld met in regionaal verband verzamelde kennis (De Bont, 1991), vormde recent nog de aanleiding tot het schrijven van een proefschrift over de veenontginningslandschappen van West-Nederland (De Bont, 2008).

Deze veel belovende ontwikkeling zette op de langere termijn echter niet door. Integendeel: op het inhoudelijke vlak droogde de bijdrage van het toegepaste onderzoek op regionaal en op lokaal niveau al vrij spoedig op. De ruimte die er aanvankelijk voor kennisverwerving bestond verdampte. Dit is voor een groot deel te wijten aan de omstandigheid dat de financiële bijdragen van het Ministerie van LNV, onder andere in de vorm van programmagelden, steeds verder zijn terug gelopen waardoor de Stiboka en later het Staring Centrum en Alterra, steeds minder mogelijkheden kregen om aanvullende middelen vrij te maken om binnen interessante projecten op het inhoudelijke vlak extra inspanningen te leveren. Het toegepaste onderzoek ten behoeve van externe opdrachtgevers moest zich de laatste jaren helaas steeds meer tot louter kennismontage beperken. Steeds maar weer herkauwen van reeds lang gepubliceerd materiaal schiet niet op. Zeker niet als men zich naar buiten toe wil afficheren als een *'centre of excellence'*.

Het is toch merkwaardig dat in deze tijd waarin innovatie in alle beleidsstukken als een absolute 'must' wordt afgeschilderd, de overheid zich nu al jaren lang stelselmatig steeds verder terug trekt uit de DLO-instituten. Indachtig de uitspraak van Lucebert dat 'alles van waarde weerloos is' (Lucebert, 1974) mag men toegepast onderzoek dat zich bezig houdt met economisch zwakke thema's, zoals landschap, natuur en cultuurhistorie, niet in toenemende mate overlaten aan het onbelemmerde krachtenspel van de vrije markt. Ik meen stellig dat het neo-liberale gedachtegoed in deze sector contraproductief uitwerkt. Men wordt er niet beter maar wel slechter van. Subsidie is niet altijd en overal een vies woord!

De bijdrage van het maatschappelijk veld

Niet alleen wat betreft het wetenschappelijk-inhoudelijke aspect is de positie van het toegepaste historisch geografische onderzoek gewijzigd, dit geldt ook voor de relevantie van onze bijdragen voor het erfgoedbeleid (Vervloet 2008). Verschillende partijen zijn bij dat beleid betrokken: experts zoals professioneel werkzame historische geografen en archeologen; overheden; non-gouvernementele instellingen en burgers. Al deze uiteenlopende groeperingen hebben een eigen mening over wat waardevol is en wat voor de toekomst veilig gesteld zou moeten worden. Elk van hen koestert eigen aspiraties over wat door Jacobs (2002) is aangeduid als 'het juiste landschap'.

Een belangrijke vraag die in dit verband rijst is wie van deze actoren beslissend is of wordt bij de uitverkiezing van ons historisch erfgoed. Nog niet zo lang geleden was dit volstrekt zeker. De besluitvorming lag in handen van de van nationale regering of van de provinciale overheden die inhoudelijk werden ondersteund door experts. Met behulp van hun inbreng werden op verschillende schaalniveaus beleidsdocumenten samengesteld die ten doel hadden, gebieden, terreinen en objecten onder bescherming te plaatsen. Op deze manier veroverde de wetenschap een vooraanstaande positie in de besluitvorming. De cultuurhistorische betekenis werd vanuit de wetenschap beargumenteerd en de samenleving diende de uitspraken te aanvaarden. Dit paste bij het idee van de maakbare samenleving die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw gangbaar was.

De waarden die de wetenschappers toekenden aan gebieden en objecten, werden echter niet altijd herkend of geaccepteerd door de bewoners (Van den Berg en Casimir 2002). Veel inwoners, in het bijzonder de boeren, voelden zich bedreigd door het feit dat bescherming zou leiden tot het bevriezen van de bestaande situatie. Men dacht, niet geheel ten onrechte, dat dit zou leiden tot stagnatie, met als gevolg verslechtering van de economische positie. Niet alleen vreesde men voor zijn inkomen, maar er bestond ook wantrouwen jegens de subsidies die als compensatie waren bedoeld voor de dreigende achteruitgang. Hierdoor raakte men immers in een staat van financiële afhankelijkheid en werd het vrije ondernemerschap beknot. De boeren wilden liever niet als 'parkwachters' te boek staan. (Denig, 1975).

Al vroeg in de jaren zeventig ontstond hierover aanzienlijke commotie. Houtwallen die waren voorgedragen voor bescherming werden bijna onmiddellijk nadat men van dit voornemen op de hoogte was gesteld, omgehakt door de boeren die ze in eigendom hadden. Dit veroorzaakte veel 'reuring' bij de ambtenaren en wetenschappers die bij de aanwijzing betrokken waren. Het 'onkundige' volk kwam in opstand. In werkelijkheid waren zowel het ambtenarenapparaat als de experts onbekend met wat er onder de lokale bewoners leefde (Vervloet 2008).

Afgezien van de motieven en uitgangspunten van degenen die beleid ontwikkelen, rapporten schrijven en objecten inventariseren en beoordelen, is het van belang voeling te houden met de gemeenschap over hoe men de cultuurhistorie van landschappen ervaart, opdat men op basis hiervan een beter onderbouwd landschapsbeleid kan presenteren. (Vervloet 2007).

We hebben het hier over vragen als: wat heeft de aandacht van de bevolking? Op grond van welke criteria komen mensen tot een keuze en wat zijn hun motieven? Hieruit vloeien dan weer andere vragen voort, zoals: aan welke soort objecten hecht men het meest? Komt dit overeen met de ideeën en de plannen van de wetenschappers, de overheden en de non-gouvernementele instellingen (Coetier 2000; Van Assche 2004; Koedoot 2004; Duineveld 2006)? De plaatselijke bevolking wordt dan direct betrokken bij het schetsen van de toekomstige inrichting van hun stad, dorp of regio (De Poel et al. 2000).

Bij de organisatie van de planning ziet men geleidelijk een verschuiving van 'top-down' naar 'bottom-up' optreden. Oorspronkelijk placht de centrale overheid gebieden met bijzondere waarden aan te wijzen en ruimtelijke plannen op te stellen, maar tegenwoordig is de hoogste bestuurslaag nog alleen verantwoordelijk voor het aangeven van algemene richtlijnen. Thans zijn de lagere overheden, in het bijzonder de gemeenten, waarvan men aanneemt dat ze dichterbij de bevolking staan, verantwoordelijk voor het vervaardigen van de plannen (Woltjer 1992; Hendriks 1999).

Een verantwoorde waardering is dus niet langer een zaak van een evaluatie uitgaande van gaafheid, zeldzaamheid of kenmerkendheid waarvan de score is vastgesteld op grond van een al dan niet in wetenschappelijke zin betwistbare expert analyse. Deze benadering heeft plaats gemaakt voor de vraag welke onderdelen

van een landschap voor de bewoners of gebruikers een historische uitstraling hebben en derhalve op de een of andere manier beschermd zouden moeten worden (Jacobs 2002; Duineveld 2006). Daarnaast willen dezer dagen veel mensen objecten of gebieden behouden vanwege het feit dat er mooie anekdotes aan zijn verbonden. Voor hen telt alleen dat er een historisch verhaal aan verbonden is dat tot hun verbeelding spreekt (Kolen 2005). We mogen hieruit afleiden dat het gezichtspunt over wat wij als een 'juist landschap' dienen te beschouwen aanzienlijke wijzigingen heeft ondergaan. Was het 'juiste landschap' eerst een 'construct' van experts, thans maakt de emancipatie van de bevolking ook 'constructs' van onderop mogelijk en is het politiek correct om dat te activeren.

Eenzelfde paradigmaverschuiving treedt op wanneer men de achtereenvolgende congressen van historisch geografen, dus binnen het vakgebied zelf, aan een analyse onderwerpt. Het aantal bijdragen over waardering van landschappen met een positivistische inslag neemt af ten gunste van bijdragen met een postmoderne achtergrond waarbij de beleving van historische aspecten van het landschap door plaatselijke bewoners een grote rol speelt. In dit verband treden andere disciplines en benaderingen, zoals die van de culturele antropologie, de (niet westerse) sociologie en de omgevingspsychologie steeds meer op de voorgrond. (Schavemaker 2008).

We zien het laatste decennium ook de betekenis van de bestuurskunde bij de uitvoering van erfgoedprojecten steeds verder toenemen. Zo vormt zich als het ware een korst van andere specialismen rond het cultuurhistorische domein die de aandacht van het inhoudelijke aspect soms hinderlijk afleidt. Niet de kwaliteit van het cultuurhistorisch onderzoek staat voorop – deze wordt veelal verondersteld gewaarborgd te zijn – maar de praktijk van de beleidsuitvoering. Dat laatste is vooral aantrekkelijk voor de politici die met de uitvoering van het landschapsbeleid belast zijn. Het is voor hen van belang invloedssferen af te bakenen, competenties te definiëren en voeling te houden met hun kiezers; niet om te weten of een verschijnsel dagtekent uit de 11e of uit de 14e eeuw en daarom al dan niet zeldzaam is.

Blijkens het postmoderne discours gaat men er vanuit dat er meerdere waarheden mogelijk zijn. Dit houdt het gevaar in dat men zodanig gaat relativiseren dat men niet meer gelooft in het waarheidsgehalte van de eigen visie en de eigen producten (Nietzsche, 1874). Dit kan bij de betrokken onderzoekers maar ook bij het publiek gemakkelijk leiden tot cynische reflexen waardoor het enthousiasme voor

en de betrokkenheid bij een verantwoord erfgoedbeheer zienderogen wegebden. Het maakt immers niet uit welke oplossing we kiezen, er is altijd wel ergens een argument voor of tegen te vinden. We moeten ons er voor hoeden dat we in deze neerwaarts draaiende spiraal van relativisme terecht komen. Het is beter om, uiteraard altijd met een luisterend oor voor andere meningen, toch te blijven geloven in de innerlijke kracht en consistentie van onze eigen aanbevelingen en denkbeelden.

Precies met dit soort vragen kwamen we in aanraking in een groot opgetuigd meerjarig NWO onderzoeksprogramma getiteld 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' waar archeologen, historisch-geografen, planners en maatschappijwetenschappers met elkaar samen werkten. Deze problematiek kwam vooral tot uitdrukking in een aantal gebiedsstudies waar de inzichten en wensen van wetenschap en samenleving met elkaar werden geconfronteerd. De worsteling die dat opleverde klinkt door in de hoofdtitel van het boek dat de resultaten van het programma samenvatte. Deze luidt veelzeggend: *The Cultural Landscape & Heritage Paradox* (Bloemers et.al, 2010).

De bijdrage van de Beleidsnota Belvedere

Op de omslag in het denken over cultuurhistorie (archeologie, historische geografie en historische bouwkunde) is ingespeeld door het zogenaamde Belvedere project dat in 1999 van start ging en in 2010 werd afgesloten (Belvedere 1999). De bedoeling van dit project was om te komen tot een betere implementatie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke planvorming. In dat kader streefde men er naar om initiatieven van onderop, vanuit de burgerij en de lagere overheden te honoreren en te stimuleren; een en ander onder de zinspreuk 'behoud door ontwikkeling'. Met dit laatste trachtte men aan te geven dat er bij landschapsbehoud ook ruimte bestaat voor dynamiek; dat verandering van functie kan bijdragen tot het voort blijven bestaan van cultuurhistorisch belangwekkende verschijnselen in het landschap. Hoewel als denkbeeld in het geheel niet nieuw – bij Monumentenzorg werd altijd al gezocht naar nieuwe bestemmingen van oude gebouwen om zo hun behoud veilig te stellen – raakte men met dit credo een gevoelige snaar bij ontwerpers en landinrichters die zowel inhoudelijk als zakelijk grote mogelijkheden zagen. Samen met lagere overheden en vertegenwoordigers van bewoners dienden ze talloze projectplannen ter goedkeuring bij de subsidiërende instelling in.

In het creatieve proces dat daarop volgde werden vele rapporten met verfrissende ideeën aan de openbaarheid prijs gegeven. Daarmee heeft de cultuurhistorie binnen het raamwerk van de ruimtelijke planvorming zeker aan bekendheid gewonnen.

Problematischer was de positie van de ondersteunende wetenschappelijke disciplines die, afgezien van de verhalen van burgers en buitenlui, toch grotendeels verantwoordelijk bleven voor de leverantie van de historisch landschappelijke kennis waaruit men inspiratie putte. Door planologen en landschapsarchitecten werd druk van de waren uit de cultuurhistorische winkel gesnoept maar de revenuen hiervan kwamen veelal niet ten goede aan de leveranciers. Een mooi punt van Belvedere was dat er actief werd ingezet op disseminatie van bestaande kennis. De bevoorrading met nieuwe producten, verkregen door kennisvermeerdering bij de fabrikanten bleef evenwel achter. De schappen raakten steeds leger. Dat kwam omdat niet of nauwelijks in de aanstelling van productontwikkelaars, ofwel meer wetenschappelijk personeel, werd geïnvesteerd. Echte basale kennisinnovatie bleef bij Belvedere, evenmin als bij de overige nationale projecten die hier ter sprake zijn gebracht, grotendeels achterwege.

Misschien mogen we zoiets ook niet van beleidsgerichte nota's verwachten.

Toch vind ik het merkwaardig dat er tot dusverre in Belvedere-verband nauwelijks systematisch aandacht is besteed aan de keuzes die ten grondslag liggen aan de ontwerpen die met het projectgeld zijn vervaardigd. Waardoor laat men zich eigenlijk inspireren en wat zijn daarvan de achterliggende oorzaken? Ik bespeur hier een massale opeenstapeling van 'black boxes'. Niettemin hebben de burgers er recht op te weten welke motieven er concreet bij de besluitvorming hebben gespeeld. Het gaat om de landschappen waarin **zij** moeten leven. De mensen willen weten hoe hun ideeën en die van de experts in de plannen zijn geïmplementeerd; waarom sommige ideeën afvielen en andere in genade zijn aangenomen. De landinrichters en planologen mogen zich niet achter de façade van een oncontroleerbaar '*creatief proces*' verschuilen. Ik hoop en verwacht dat de recent benoemde Belvedere hoogleraren zich juist met het beantwoorden van dit soort prangende vragen gaan bezig houden. In het verlengde daarvan zie ik voor hen nog een schone taak weg gelegd op het terrein van de waardering, één van de kernthema's van Belvedere. Hoe ver kan men eigenlijk gaan met de ontwikkeling van historische landschappen en de objecten die zich daarin bevinden? Staat daar misschien een maat op

of is men daar volkomen vrij in, afhankelijk van de nieuwe bestemming die men voor ogen heeft? Het zou nuttig zijn om de reeds afgeronde Belvedere projecten eens kritisch tegen deze achtergrond door te lichten. Wellicht kan men daarbij nog gebruik maken van de ervaringen opgedaan in het NWO onderzoeksprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' waarover ik hiervoor kort melding maakte. Zo niet, laat dan het relativisme, met alle gevolgen van dien, maar in alle hevigheid toeslaan!

Tenslotte in dit verband nog even een uiting van meer persoonlijke aard: ook ik ben maar een gewoon burger met alle eigenaardigheden en voorkeuren die daarbij horen. Bij het beoordelen van landschappen of onderdelen daarvan, strijden tegen-gestelde uitgangspunten ook bij mij om de voorrang. Enerzijds staat mijn handelen in het teken van een Apollinische instelling waarbij het streven naar eenheid, regelmaat, sereniteit, schoonheid, rede en orde voorop staat, anderzijds kan ik mij laten overmannen door het Dionysische perspectief waarbij het gevoel en de chaos het voortouw nemen!

Ik wil dat onderbouwen aan de hand van de dia die al geruime tijd achter mij staat geprojecteerd en die ook voorop het boekje staat waarin mijn rede is afgedrukt. Het stelt Warmond voor, het dorp waar ik de eerste zestien jaren van mijn leven heb doorgebracht. Beschouwd vanuit een wetenschappelijk Apollinische visie kan ik er momenteel als expert nauwelijks waardering voor opbrengen. Het dorp is sterk verstedelijkt. De watersport heeft zijn tol geëist en ook de naaste omgeving heeft op het oog weinig waardevoels te bieden. Warmond is gelegen op een voormalige strandwal. Door zandwinning ten behoeve van wegaanleg en stadsuitleg zijn er overal in het buitengebied grote plassen ontstaan. In de verte rukt vanuit het zuiden de bebouwing van Oegstgeest, Leiden en Voorschoten met alle macht op.

Toch ben ik in mijn hart nog altijd zeer verknocht aan deze plaats. Dat komt tot uiting in mijn beoordeling vanuit Dionysisch perspectief waarbij het persoonlijke gevoel prevaleert. Uiterst rechts zien we de dichte bosschages van het 'Huys te Warmont' waar ik onder leiding van 'bovenmeester' Schipper uilenballen heb ontleed. Dit was mijn eerste kennismaking met natuureducatie. Middenachter op de foto zien we de ruïne van de middeleeuwse dorpskerk waarvan alleen de toren en wat resten van het koor nog overeind staan. Aan dit geheimzinnige speelplekje met zijn 'onderaardse gangen' en oude grafstenen denk ik met genoegen terug!

Middenin, aan de Warmonder Leede staat nog in volle glorie de Zwanburgermolen, vroeger bemalen door molenaar Van den Berg, bij wie ik samen met mijn vader snoekvisjes uit een bun kocht. Wat genoot ik dicht bij die molen ook van het schutsluisje of verlaat dat ik helemaal zelf mocht bedienen en dat doorvaart verleende naar de Zwan(en)burger Tocht. Helemaal achterin ziet U de zogenaamde ‘Klinkenberger Put’ alias de ‘put van Menten’ een diep zandgat met brede rietkragen waarlangs ik eindeloos op baars viste. Dit alles en nog heel veel meer in en bij het dorp is mij persoonlijk heel veel waard omdat een deel van het verhaal van mijn jeugd daarmee verbonden is. Ik mag mij gelukkig prijzen dat een aantal van deze objecten thans als monument is geboekstaafd. (Wikipedia/Warmond) Ze zijn evenwel op grond van andere maatstaven veilig gesteld, niet op grond van mijn eigen herinnering en belevingswereld!

Concluderend

Het voorgaande overziende komt een beeld naar voren van een piepklein vakgebied dat voor het verrichten van goed onderzoek afhankelijk is van de methoden en de conceptuele uitgangspunten van heel veel andere wetenschappelijke disciplines. Was het bij het samenstellen van historische atlassen gebleven dan was alles minder gecompliceerd. Toen de genese van cultuurlandschappen object van studie werd heeft men in principe te maken gekregen met een groot aantal landschapsvormende factoren die bovendien in hun juiste historische context moesten worden geplaatst. Willen we de wetenschappelijke kwaliteit van dit vakgebied behouden en uitbouwen dan mogen we ons niet beperken tot inventarisaties van landschapsvormen of het vertellen van onderhoudende verhalen maar moeten we ons ook verdiepen in de theoretische concepten die in het verleden een rol speelden en die voor een deel nog steeds spelen. Zo mogelijk kunnen we deze gebruiken voor het opstellen van eigen hypothesen die inzicht verschaffen in de maatschappelijke en natuurlijke processen die leiden tot dynamiek, stagnatie en verval van de cultuurlandschappen die we bestuderen. Het optekenen van typologieën van nederzettingen- en perceelsvormen is noodzakelijk als startpunt. Ook het chronologisch op een rij zetten van veranderingen in het landschap is nuttig. Uiteindelijk moet er echter veel meer aandacht komen voor het onderzoeken van verklarende factoren en omstandigheden. Anders loopt het met de historische landschapsgeografie, als wetenschappelijke discipline, minder gunstig af. Hierbij

. . .

doet zich wel een merkwaardige paradox voor: als wetenschap heeft de historische geografie zich steeds verder verbreed en zijn voortdurend nieuwe invalshoeken opgezocht. Het vak heeft daardoor een sterk interdisciplinair karakter gekregen. De enige tijd terug verschenen Wageningse dissertatie van collega Spek over het Drentse esdorpenlandschap vormt daarvan wel het ultieme voorbeeld (Spek, 2004).

Daar staat tegenover dat in het algemeen de wetenschap zich steeds verder specialiseert: we komen steeds meer te weten over steeds minder! Hoelang wij nog in onze rol als holistische 'alleswetters' tussen specialisten kunnen volharden is een open vraag. Misschien is de tijd rijp voor opsplitsing van het vak in een aantal specialistische deelgebieden. Zoiets is al veel eerder gebeurd bij de geografie toen deze werd opgedeeld in de sociale en de fysische geografie. Dat is niet wenselijk want hoe kunnen wij anders nog het geheel in al zijn schakeringen overzien. We hopen voornamelijk de eenheid te bewaren omdat alleen op deze wijze de onderlinge beïnvloeding door de verschillende factoren die het aanzicht van onze cultuurlandschappen bepaald hebben het beste kan worden bestudeerd.

We moeten tevens constateren dat de rol die de toegepaste historische geografie lange tijd heeft gespeeld voor het vermeerderen van onze kennis over de genese van cultuurlandschappen langzamerhand is uitgespeeld. Verdieping lijkt nu alleen nog mogelijk te zijn in een academische context. Daarom moeten we streven naar een duurzame verankering van het vakgebied in het universitaire bestel. Ook voor Wageningen UR is dit van het grootste belang. Alleen door gezamenlijk met andere spelers de universitaire positie van het vak te versterken kan in de toekomst een constante stroom van hoogwaardige publicaties, van proefschriften tot 'peer reviewed' tijdschriftartikelen worden gewaarborgd.

Hieruit volgt niet dat de draad die academisch werkzame historisch geografen verbindt met het veld van de toepassing abrupt zou moeten worden doorgesneden. Integendeel: ik denk dat de kennis die zij in de toekomst gaan genereren prima in toepassingsgerichte werkzaamheden kan worden geïntegreerd.

Zij leveren de stof aan voor nieuwe verhalen die de burgers telkens opnieuw kunnen enthousiasmeren en de beleidsmakers kunnen inspireren.

Zij leiden de jonge wetenschappers op die in de toekomst nog meer te weten willen komen over de ontwikkelingen die onze cultuurlandschappen in het verleden hebben doorgemaakt. Zij stellen hun studenten op de hoogte van de

gangbare wetenschappelijke theorieën en van de methoden die men bij het doen van goed onderzoek moet toepassen en zorgen met prikkelende opmerkingen dat toepassing nimmer tot sleur leidt. Zij staan ook borg voor een constante instroom van jonge bevlogen adviseurs bij de commerciële op het ruimtelijk beleid gerichte onderzoeksbureaus. Hopelijk betreft dit ook Alterra, het instituut waar een groot stuk van mijn hart is blijven liggen. Altijd nog is de zin van waarde waarmee ik mijn intree-rede 22 jaar geleden afsloot: **‘Het verleden biedt perspectief en inspiratie genoeg!’** (Vervloet, 1989).

Dankwoord

Ik wil besluiten met het uitspreken van een kort dankwoord. Mijn dank betreft iedereen, alle instellingen en personen die in de afgelopen jaren – meest in positieve zin – bij mijn activiteiten in het Wageningse en ver daarbuiten, betrokken waren. Terugkijkend mag ik constateren dat ik ontzettend geboft heb. Het afzonderlijk vermelden van alle betrokkenen die aan dat geluk hebben bijgedragen behoort tot de onmogelijkheden. Velen van hen zitten hier in de aula. Heel hartelijk bedankt allemaal. Jullie boden mij een inspirerende omgeving en waren behulpzame en deskundige collega’s met wie het over het algemeen goed werken was en waarvan ik veel heb geleerd. Dat geldt zowel voor de medewerkers van de Wageningen University, in het bijzonder de leden van de vakgroep Agrarische Geschiedenis en de leerstoelgroep Sociaal Ruimtelijke Analyse waaraan ik, eerst als buitengewoon hoogleraar en later als bijzonder hoogleraar, verbonden ben geweest, als voor de mensen van de Stichting voor Bodemkartering, de Dorschkamp, het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding, het Rijksinstituut voor Natuurbehoud en de instituten die daar naderhand door fusies uit zijn voort gekomen: het Staring Centrum en Alterra. De laatste twee instituten verdienen bijzondere lof omdat ze mijn bijzondere leerstoel hebben gefinancierd en nooit echt hardop hebben geklaagd als ik weer eens meer tijd aan mijn leerstoel besteedde dan eigenlijk was toegestaan. Men heeft die discrepanties altijd met de mantel der liefde bedekt en uiteindelijk creatief – kostenneutraal – opgelost. Ik heb dat altijd buitengewoon gewaardeerd. Hierdoor kon het onderwijs in de ‘cultuurhistorie’ ongehinderd doorgang vinden. Het grote aantal studenten dat mijn vakken volgde leverde het bewijs dat het geld niet vergeefs is geïnvesteerd.

Overigens wil ik graag opmerken dat het overdragen van kennis een van de mooiste dingen is die er zijn. Wat ik nog het ergste zal missen zijn de studenten. Veel dank gaat ook uit naar de promovendi. Aan hen heb ik niet alleen kennis mogen overdragen maar ik heb ook ontzettend veel van hen geleerd. Buitengewoon trots ben ik op het feit dat twee van hen inmiddels een hoogleraarschap hebben aanvaard. De continuïteit van het vak is tenminste weer even gewaarborgd in deze benarde tijden. Ik hoop dat men in Wageningen ook in de komende tijd het nut van de 'cultuurhistorie' zal inzien door opnieuw aan de financiering van een hoogleraar historische geografie aan de Wageningen University bij te dragen. Ik heb positieve signalen mogen ontvangen die daarop wijzen.

Ik dank tenslotte de collega's van de andere universiteiten in Nederland en daar buiten voor de prettige samenwerking en voor hun goede adviezen. Ik beschouw het als een eer dat een aantal van u deel hebt willen uitmaken van het cortège ter gelegenheid van deze plechtigheid.

Rest mij nog de sprekers en de organisatoren te bedanken die door hun optreden het afscheidssymposium tot een voor mij onvergetelijke gebeurtenis hebben gemaakt.

Ik kan er niet aan ontkomen één iemand persoonlijk, te bedanken. U raad het al, dat is mijn vrouw! Lieve Gunilla je schonk me niet alleen drie zonen maar ook alle tijd om mij verder in mijn vak te bekwamen. Soms deed je dat door bewust in te spelen op mijn boekenverslaving; dan moedigde je me aan om net dat dure studieboek te kopen waarvoor we eigenlijk geen geld hadden: Jelle moet je het boek niet kopen waarover we het zojuist hadden? Op een ander moment behoevde je me voor teveel werk door vlak voor ons vertrek naar ons vakantieadres, stiekem een tas vol paperassen in huis terug te zetten. Heel veel dank hiervoor.

Ik heb gezegd!

. . .

Literatuur

- Abel, W., 1935. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert (Habilitationsschrift), Berlin-Hamburg.
- Abel, W., 1943. Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. In: *Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte* 1. Jena.
- Assche, K.A.M van., 2004. Signs in time. An interpretive account of urban planning and design, the people and their histories. Wageningen, Wageningen University.
- Atlas van Nederland., 1964 Blad IX – 1, Nederzettingvormen.
Schaal 1 : 1.000.000. Samengesteld door de Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland. 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf.
- Atlas van Nederland., 1964 Blad IX – 1 verso, Kavelvormen.
Schaal 1 : 1.000.000. Samengesteld door de Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland. 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf.
- Baas, H.G; P.P.D. Burm; W.A. Ligtendag & V. Vreugdenhil (red)., 2001. Ontgonnen verleden. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Landview/LNV.
- Bakker, H. de & J. Schelling., 1966. Systeem van bodemclassificatie voor Nederland. De hogere niveaus. Wageningen, PUDOC. Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouwdocumentatie.
- Barberet, C., 1846. Atlas de Géographie Ancienne. 1ère Partie. Cours de 6 ère. Paris, Debroy & E. Magdeleine et Cie.
- Barberet, C & A. Magin., 1841. Précis de géographie historique universelle. Twee delen, Paris, Delamarche / Dezobry, E. Magdeleine et Cie.
- Bardet, A.C. et al., 1983. Peelo. Historisch-geografisch en archeologisch onderzoek naar de ouderdom van een Drents dorp. In: *Mededelingen der K.N.A.W.*, afd. Letterkunde 46/1, p 3 – 25.
- Barends, S., 1989. Percelen in Nederland. Veranderingen in de percelering tussen 1900 en nu. Reeks Landschapsstudies 14. Wageningen, PUDOC.
- Barends, S., 1993. Natuurbeleidsplan project 33a; ontwikkeling van een inventarisatiemethode en een GIS voor cultuurhistorische landschapselementen en waardevolle gebieden. DLO-Staringcentrum rapport 262. Wageningen.

. . .

- Bavel, B.J.P. van., 1999. Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570. Werken Gelre 52. Hilversum, Verloren.
- Beek, R. van., 2009. Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen. Wageningen.
- Belvedere., 1999. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag, VNG uitgeverij.
- Berg, A.E. van den & T. Casimir., 2002. Landschapsbeleving en Cultuurhistorie; een theoretische en empirische verkenning van de invloed van cultuurhistorie op de beleving van het landschap. Alterra, onderdeel van Wageningen UR.
- Bieleman, J., 1987. Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw. A.A.G. Bijdragen 29. Wageningen, Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwniversiteit.
- Bloemers, J.H.F; H. Kars; A. van der Valk en M.H. Wijnen., 2010. The Cultural Landscape & Heritage Paradox. Protection and Development of the Dutch Archaeological-Historical Landscape and its European Dimension. Landscape & Heritage Studies. Proceedings. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Bouwmeester, W.L., 1911. De ontwikkeling van Nederlands landschappen. Bijdrage tot de geschiedenis van Nederlandsche beschavingstoestanden, zooals die onder wisselwerking van bodem en mensch zijn ontstaan. 's-Gravenhage, De Gebroeders Van Cleef.
- Braudel, F., 1992. De Middellandse zee. Deel Een. Het landschap en de mens. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact.
- Braudel, F., 1993. De Middellandse zee. Deel Twee. De samenleving en de staat. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact.
- Braudel, F., 1993. De Middellandse zee. Deel Drie. De politiek en het individu. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact.
- Brenner, R.P., 1976. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe. In: Past and Present 70, p 30-74. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cluverius, Ph., 1611. Commentarius de tribus Rheni alveis et ostiis, item de quinque populis quondam accolis. Lugduno Batavorum (Leiden), Ludovici Elzevirii.

- Cluverius, Ph., 1616. *Germania antiquae libri tres. Lugduni Batavorum* (Leiden),
Ex officina Elzeviriana.
- Coeterier, J.F., 2000. Hoe beleven wij onze omgeving ? Resultaten van 25 jaar
omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap. Eigen uitgave
J.F. Coeterier.
- De Bont, C.H.M., 1991. Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht;
een cultuurhistorische landschapsverkenning van de provincie Utrecht.
DLO-Staring Centrum Rapport nr. 133. Wageningen, Staring Centrum.
- De Bont, C.H.M., 1993. '...al het merkwaardige in bonte afwisseling...'. Een histo-
rische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Bijdragen tot de studie van het
Brabantse Heem, deel 36. Waalre, Stichting Brabants Heem.
- De Bont, C.H.M., 2008. Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in
de westnederlandse veengebieden (800 – 1350), (2 dln). Alterra, onderdeel van
Wageningen UR.
- De Bont, C.H.M & J. Renes., 1988. De Historisch-landschappelijke kaart van
Nederland, schaal 1 : 50.000. Legenda en proefkarteringen. Reeks Landschaps-
studies 11. Wageningen, PUDOC.
- Denig, E., 1975. Boer of parkwachter. Enige gedachten over nationale landschaps-
parken. Agrarische Reeks. Den Haag, Ministerie LNV.
- De Poel, K.R, N.P van der Windt, J. Kruit, J.N.H. Elerie & T. Spek., 2000.
Essen in perspectief. Een interactieve planningsbenadering in Spier, Wijster en
Drijber. Alterra, onderdeel van Wageningen UR.
- Dirkx, G.H.P & J.A.J. Vervloet, 1989. Oude Leede, een historisch-geografische
beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap.
DLO-Staring Centrum, Rapport 2. Wageningen, Staring Centrum.
- Dirkx, G.H.P., P.W.F.M. Hommel & J.A.J. Vervloet., 1992. Historische ecologie.
Een overzicht van achtergronden en mogelijke toepassingen in Nederland.
In: Landschap 9. Nr 1. p 39-51.
- Duineveld, M., 2006., Van oude dingen, de mensen die voorbij gaan. Over de
voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde
cultuurhistories. Delft, Eburon.
- Edelman, C.H & A.W. Edelman-Vlam., 1960. Studies Concerning
the Morphogenesis of some Old Rural Settlements in the Sandy areas of
the Netherlands. In: Tijdschrift K.N.A.G, 77, p 312-318.
- . . .

- Edelman-Vlam, A.W & A.D.M. Veldhorst., 1972. Uit het agrarische verleden van Rolde. In: Boor en Spade 18, p 54-84.
- Gallée, J.H., 1907-1908., Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners. Twee dln. Utrecht.
- Gottschalk, M.K.E., 1964. Historische geografie in theorie en praktijk. Openbare les gegeven bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in de Historische Geografie aan de Universiteit van Amsterdam op 13 oktober 1964. Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.- Dr. H. J. Prakke & H. M. G. Prakke.
- Gradmann, R., 1901. Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. In: Geographisches Zeitschrift, 7.
- Gradmann, R., 1934. Die Steppen des Morgenlandes in ihrer Bedeutung für die Geschichte der menschlichen Gesittung. Geographische Abhandlungen begründet von Albrecht Penck / herausgegeben von Norbert Krebs. Dritte Reihe / Heft 6. Stuttgart, Verlag von J.Engelhorn's Nachf.
- Haartsen, H.J & J. Renes., 1982. Naar een historisch-geografische typologie van het Nederlandse landschap. In: KNAG Geografisch Tijdschrift 16, p 456-475.
- Haartsen, A.J; A.P. de Klerk & J.A.J. Vervloet., 1989. Levend verleden. Een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw en Visserij. 's-Gravenhage, SDU uitgeverij.
- Halbertsma, H., 1963. Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering. 2 dln. Groningen, J.B. Wolters.
- Harten, J.D.H., 1978. Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw. In: Holland, 10e jaargang, no. 3, p 114-134.
- Heidinga, H.A., 1987. Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Archeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands). Cingula 9. Assen/Maarstricht, Wolfboro, Van Gorcum.
- Hendriks, J.A., 1999. Cultuurhistorie van stad en land. Waardering en behoud. Utrecht, Stichting Matrijs.
- Heslinga, M.W., 1982. Historische geografie: 'een land zonder grenzen. In: De Pater, B.C & M. Sint (red). Rondgang door de sociale geografie. Groningen, Wolters-Noordhoff, p 174-189.
- Hofstee, E.W & A.W. Vlam 1952. Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. Verspreide bijdragen tot de kennis van de bodem van Nederland V. Utrecht, N.V. A. Oosthoek's Uitgevers Mij. p 194-235.

- Iversen, J., 1941. Landnam i Danmarks Stenalder. In: Danmarks Geologiske Undersøgelse. Ite Raekke, 66, p 1-68.
- Jacobs, M.H., 2002. Het ware, juiste en waarachtige landschap. Expertisecentrum Landschapsbeleving/ Alterra, onderdeel van Wageningen UR.
- Koedoot, M., 2004. Het Neolithicum van nu. Over de alledaagse betekenis van archeologisch erfgoed in de polder De Gouw en de Groetpolder. Wageningen, Wageningen UR.
- Kolen, J., 2005. De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed. Amsterdam, Vrije Universiteit.
- Lucebert., 1974. Verzamelde gedichten (2 dln). Amsterdam, De Bezige Bij.
- Meitzen, A., 1895. Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven. Berlin, Wilhelm Hertz.
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk., 1979. Natuurwaarden en Cultuurwaarden in het landelijk gebied. Een inventarisatie. Uitgevoerd door de Bolwerkgroep onder auspiciën van de Natuurbeschermingsraad in opdracht van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- Nietzsche, F., 1874. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. Zweite unzeitgemässe Betrachtung; Nederlandse Vertaling: Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven, 1983. Groningen, Historische Uitgeverij.
- Nitz, H-J., 1993. The Early Modern World-System in Geographical Perspective. Erdkundliches Wissen 110. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Nota d.d. 30 October 1973: Het historisch geografisch onderzoek bij de Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Oosting, W.A.J., 1936. Bodemkunde en Bodemkartering, in hoofdzaak van Wageningen en omgeving. Wageningen, H. Veenman & Zonen.
- Renes, J., 1981. Typologieën van bewonings- en perceelsvormen. Een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden. Reeks Landschapsstudies 1. Wageningen, PUDOC.
- Renes, J., 1985. West-Brabant: Een cultuurhistorisch landschapsonderzoek. Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, deel 26. Waalre, Stichting Brabants Heem.
- Renes, J., 1988. De Geschiedenis van het Zuidlimburgse Cultuurlandschap. Assen/Maastricht, Van Gorcum.

- Renes, J., 1999. Landschappen van Maas en Peel; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Leeuwarden, Uitgeverij Eisma bv / Maastricht, Stichting Maaslandse Monografieën.
- Renes, J., 2010. Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective. In: *Landscape History*. 31, p 37-70.
- Renes, J & J.A.J. Vervloet., 1983. Werkgroep Landschapstypologie: verslag van de werkzaamheden van 1-10-1979 tot 30-6-1982. Rapport nr. 1771. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Roessingh, D., 1915. Het gebruik en bezit van den grond bij Germanen en Celten. Groningen, P.Noordhoff.
- Schavemaker, H., 2008. Een analyse van ‘The permanent conference for the study of the rural landscape. Wageningen, Wageningen University.
- Seeböhm, F., 1890. The English village community. Examined in its relations to the manorial and tribal systems and to the common or open field system of husbandry. An essay in economic history. Fourth edition. London, Longmans, Green, and Co.
- Siderius, W & H. de Bakker., 2003. Toponomy and soil nomenclature in the Netherlands. In: *Geoderma* 111, p 521-536.
- Spek, T., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. (Twee dln). Utrecht, Stichting Matrijs. Stevenson, V. (red.), 1989. Atlas van de Europese talen. Geschiedenis & Ontwikkeling. Utrecht, Het Spectrum.
- Theuws, F.C.W.J., 1988. De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen. Amsterdam.
- Toen, E., 1999. De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der ‘Wüstungen’. In: J. Art & L. Francois (red). *Docendo discimus. Huldealbum Romain Van Eenoo*. Gent, p 75 – 83.
- Thünen, J.H. von., 1826. *Der Isolierte Staat*. Bnd 1: Untersuchungen über den Einfluss den die Getreidepreise, der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben.
- Troels-Smith, J., 1960. Ivy, mistletoe and elm. Climate indicators-fodder plants. A contribution to the interpretation of the pollen zone border VII-VIII. Danmarks Geologiske Undersøgelse, IIe Raekke 4, 4. Copenhagen.

- Veldhorst, A.D.M., 1965. Uit de geschiedenis van het Nationale Park 'De Hoge Veluwe'. In: Boor en Spade 14. p 3-23.
- Vera, F.W.M., 1997. Metaforen voor de wildernis. Eik, hazelaar, rund, paard. Wijk bij Duurstede.
- Vervloet, J.A.J., 1980. Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling Baarderadeel. Rapport nr 1397. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Vervloet, J.A.J., 1983. Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling 'De Gouw'. Rapport nr 1569. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Vervloet, J.A.J., 1989. Landschapsbewust – zijn in retro – perspectief. Wageningen, Landbouwniversiteit.
- Vervloet, J.A.J., 1999. In Memoriam Mevr. Dr. A.W. Edelman-Vlam (1909 -1999), met een lijst van haar publicaties. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 17e jaargang No. 3, p 69-76.
- Vervloet, J.A.J., 2000. Over wat het verleden over plantengemeenschappen en hun behoud kan vertellen. In: J. Schaminée. De vegetatie van Nederland. Verleden – Heden – Toekomst. Voordrachten gehouden tijdens de presentatie van deel 5 van 'De Vegetatie van Nederland' op 28 mei 1999 in museum Naturalis te Leiden.
- Vervloet, J.A.J., 2007. Some remarks about the changing position of landscape assessment. In: Roca, Z, T. Spek, T. Terkenli, T. Plieninger & F. Höchtl (eds). European Landscapes and Lifestyles. The Mediterranean and Beyond. Lisbon, Edições Universitárias Lusófonas, p 433-438.
- Vervloet, J.A.J., 2008. The Position of Cultural History and Heritage Management in a Complex Society. In: De Haan, H & R. van der Duim (eds). Landscape, Leisure and Tourism. Socio-spatial Studies in Experiences, Practices and Policies. Delft, Eburon, p 63-70.
- Vervloet, J.A.J & J. Bording., 1985. Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting 'Rouveen'. Rapport nr 1679. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen. 47
- Vervloet, J.A.J., & J.R. Mulder., 1983. Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting 'Amstelland', Rapport nr 1681. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Vervloet, J.A.J. & J.R. Mulder., 1985. Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting 'Ijsselmonde'. Rapport nr 1682. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Wallerstein, I., 1978. Europese Wereld-economie in de zestiende eeuw; het moderne wereldsysteem. Nieuwkoop, Heureka.

. . .

- Wallerstein, I., 1983. Mercantilisme en de consolidatie van de Europese wereld-economie; het moderne wereld-systeem II. Weesp, Heureka.
- Waterbolk, H.T., 1980. Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingcontinuïteit in Drenthe van de bronstijd tot de middeleeuwen. In: *Westerheem* 19, p 129-212.
- Waterbolk, H.T., 1990. Drenthe, Salland en Twente in de vroege middeleeuwen. Overwegingen van een archeoloog. In: Berns, J. et.al. Feestbundel aangeboden aan Prof. Dr. D.P.Blok. Hilversum, Uitgeverij Verloren, p 357-369.
- Wickham, C., 2006. Framing the early middle ages. Europe and the Mediterranean, 400 – 800. Oxford, Oxford University Press.
- Wikipedia/Warmond/Lijst van rijksmonumenten in Warmond.
- Woltjer, J.J., 1992. Recent verleden: de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw. Amsterdam, Balans.

De beeldvorming van het verleden is gevangen in een web van oordelen en vooroordelen. Dit geldt niet alleen voor geschiedenis maar ook voor historische geografie, de discipline die zich bezig houdt met voorbije landschappen.

Er wordt ingegaan op het gebruik van de gegevens die uit historisch geografisch onderzoek voortvloeien. De resultaten werden en worden op uiteenlopende wijze toegepast. We besluiten met een korte reflectie over de mogelijke ontwikkelingen in de toekomst, zowel bij Wageningen University als daar buiten.